

sociologů. V těchto podmínkách je buržoazní sociologie v souladu se svými apologetickými cíli nucena plnit v podstatě čtyři hlavní úkoly:

1. vychvalování a přikrašlování buržoazního státu;
2. šíření antikomunistických a antisovětských lží a pomluv;
3. příprava ideologických kádrů schopných hájit státní monopolistické zájmy;
4. dodávka „duchovního materiálu“ s cílem posilovat „ideologickou sílu“ západoněmeckých monopolů.

Na množství faktického materiálu, citátů a odkazů dokazuje pak autor existenci těchto sociálních funkcí a úkolů současné sociologie politiky v NSR.

Nejkonkrétnější, i dnes vysoce aktuální je třetí kapitola *Odras militaristického kursu západoněmeckého imperialismu v buržoazní politické sociologii*. S mnoha odkazy na V. I. Lenina, a mezinárodní poradě komunistických a dělnických stran z r. 1969 v Moskvě a na vnitřní situaci v NSR je zde analyzován militarismus v NSR. Aktivní zahraničně politická činnost SSSR a ostatních socialistických zemí ovlivnila i vnitropolitickou situaci v NSR. Pod tlakem širokých vrstev pokrokové veřejnosti přistoupila vláda W. Brandta na změny v zahraniční politice. Smlouvy NSR se SSSR, PLR a další vytvářejí nové klima v Evropě. Ale vytvoření nového klimatu nevede k automatickým změnám v politice uvnitř NSR. Autor velmi přesvědčivě ukazuje intriky sil války a agrese, revanšistických a šovinistických kruhů NSR. A zatím mnozí západoněmečtí sociologové tvrdí, že varování o růstu neonacismu v NSR je „přehnané“ a nezaslouží si vážnější pozornosti. Velkým nebezpečím nového „zglachšaltování“ národa je ideologická koncepce „jednotného společenského vědomí“, v níž patří zvlášť důležitá úloha představitelům politické sociologie NSR. Takové a podobné ideologické koncepce jsou pak podporovány ekonomickými a politickými sankcemi, jako bylo svého času přijetí mimořádných zákonů a zákazů KSN. V práci vidíme, jak buržoazní sociologie politiky v NSR ovlivňuje i zahraniční politiku země, podporuje NATO a „evropanství“, ideologickou diverzi proti NDR a zemím socialismu. V této souvislosti se autor velmi podrobně zabývá koncepcí „kulturně ideologické politiky“ západoněmeckých ideologů.

Pravicové křídlo CDU/CSU, monopolisté a generálové bundeswehru provádějí i dnes otevřenou propagandu totální militarizace NSR. Samy západoněmecké prameny uvádějí, že v období od roku 1950 do roku 1968 pracoval každý pracující v NSR v průměru celý jeden rok výhradně na zbrojení. Apologetikou tohoto stavu a bojem proti mírovému soužití stojí buržoazní sociologové v jedné řadě s monopolisty, s velkým buržoazním tiskem i církví na straně revanšistů a stoupců militarizace a války.

Jak ukázaly výsledky listopadových voleb z roku 1972, většina obyvatelstva NSR stojí

za politikou, která našla své vyjádření ve smlouvách NSR se SSSR a PLR, v úsilí o dobré sousedské vztahy mezi NDR a NSR, o bezpečnost, mír a mírové soužití v Evropě — za principy, které vítězí díky síle a mohutnosti států světového socialistického společenství. Sovětský svaz a ostatní bratrské socialistické státy, zachovávající věrnost leninským idejím míru a přátelství mezi národy, vedly a budou i nadále vést rozhodný boj za tyto ušlechtilé cíle spolu se všemi, kdož vystupují proti politice militarismu, agrese a války.

Na mezinárodní poradě komunistických a dělnických stran v roce 1969 v Moskvě řekl generální tajemník UV KSSS soudruh L. I. Brežněv: „Vidíme, že naše ideje se stále více rozšiřují mezi masami. Právě dnes je marxismus-leninismus v ofenzivě a ofenzivu musíme stále více rozvíjet, dnes je více než kdy jindy zapotřebí mít na mysli Leninovu výstrahu, že jakékoli oslabení ideologické práce komunistů, jakýkoli ústupek od ní vede k upevnění vlivu buržoazní ideologie.“

Marxismus-leninismus je nejsilnější zbraň v boji proti všem formám a druhům buržoazní ideologie a jejím všemožným spekulacím. V boji s buržoazní ideologií není a nemůže být neutrality ani jakýchkoli kompromisů.

Práce sovětského autora P. S. Zadiraka, o níž jsme zde podali zprávu, je právě dnes vysoce aktuální. Usilí naší strany a vlády ČSSR o dobré sousedské vztahy a o vyřešení všech existujících problémů s NSR je nesporné. Tím spíše je třeba, aby nejen všichni komunisté, ale i ostatní občané a zejména mládež u nás správně viděli i vnitřní procesy v NSR, příčiny mnohých obtíží a průtahů na cestě k mírové uspořádané Evropě, za nimiž stojí síly monopolů a militarismu. A právě v tom je největší užitečnost zde recenzované práce.

Karel Blaha

Jerzy J. Wiatr: Marksistowska teoria rozwoju społecznego (Marxistická teorie společenského vývoje)

Warszawa, Książka i Wiedza 1973, 608 s.

Nová Wiatrova kniha je pokusem o systematický výklad základních otázek marxistického pojetí společenského vývoje. Svým charakterem je zřejmě zamýšlena především jako vysokoškolská učebnice předmětu teorie společenského vývoje, který se vyučuje na polských vysokých školách. Zároveň v ní ovšem autor zaujímá vlastní stanovisko i k některým diskusním otázkám marxistické sociologie a nelze ji proto považovat za pouhý výčet či reprodukci běžně známých tezí. Její poslání je především didaktické, v řadě svých částí je však i originálním příspěvkem k řešení klíčových a aktuálních otázek marxistické teorie společnosti.

Není to poprvé, co se Wiatr pokouší systematicky vyložit základní problematiku marxistické sociologie. Roku 1964 mu vyšla kniha *Spoleczeństwo. Wstęp do socjologii systema-*

tycznej (český překlad *Společnost. Úvod do systematické sociologie*, Praha 1968), která se v Polsku i u nás vedle několika dalších prací stala nejpoužívanější sociologickou učebnicí. Už v této práci, zejména pak v kapitole čtvrté, nazvané Sociální konflikt a vývoj společnosti, a osmé, nadepsané Společenský vývoj a revoluce, věnoval Wiatr hlubšímu objasnění teorie společenského vývoje hodně pozornosti. Ostatně jakýkoli systematický výklad marxistické sociologie je nemyšlitelný bez zdůraznění vývojového hlediska v přístupu ke všem otázkám společnosti. Nová Wiatrova kniha je však zcela záměrně koncipována tak, aby právě toto hledisko se stalo základním. Autorovi tedy jde nikoli o to, napsat další běžnou učebnici marxistické sociologie, nýbrž o to, napsat takovou příručku, v níž by vývojový aspekt všech stránek a složek života společnosti stál na prvním místě a byl mu podřízen celý výklad.

Ve své nové knize Wiatr většinou implicitně, ale někdy i výslovně tematicky navazuje prakticky na celou svou dosavadní sociologickou knižní produkci (která je mimochodem dnes už velmi bohatá) a v mnoha směrech jí dále rozvíjí. Jsou zde ohlasy některých myšlenek z jeho první významnější publikace *Zagadnienia rasowe w socjologii amerykańskiej* (Warszawa 1959), z prací *Szkice o materializmie historycznym i socjologii* (Warszawa 1964), *Socjologia zaangażowana. Szkice o socjologii i polityce* (Warszawa 1965) (český překlad *Angažovaná sociologie. Črty o sociologii a politice*, Praha 1970) a *Militaryzm a demokracja. Szkice o politycznej roli armii w powojennej Francji* (Warszawa 1966). Zvláště výrazně však Wiatr ve své nové knize navazuje na své tři práce z posledních let. Mám na mysli jeho studie *Czy zmierzch ery ideologii? Problemy polityki i ideologii w świecie współczesnym* (Warszawa 1966), *Naród i państwo. Socjologiczne problemy kwestii narodowej* (Warszawa 1969) a *Współczesny antykomunizm a nauki społeczne. Eseje polemiczne* (Warszawa 1970).

Tam, kde se Wiatr zabývá ideologií, materiálními podmínkami společenského bytí, rolí vědomí ve společenském vývoji, společenskými třídami a třídním bojem, státem a revolucí, jakož i národem, vlastní a národním vědomím, v modifikované podobě, ale často i doslovně opakuje názory, k nimž dospěl v uvedených dřívějších pracích. Tato místa jeho studie proto ponecháme stranou a všimneme si pouze těch otázek, které Wiatr v recenzované práci řeší poprvé nebo nově a které jsou tak v kontextu jeho dosavadního díla a často i v kontextu celé soudobé polské marxistické sociologie určitým obohacením.

Hned v první větě rozsáhlého úvodu ke své nové knize Wiatr vymezuje, co chápe pod pojmem teorie společenského vývoje: „Teorii společenského vývoje nazýváme tu část teoretického systému marxismu, která obsahuje obecné zákony vzniku, přetváření a změn společensko-ekonomických formací. Je to tudíž

obecně sociologická část marxistické teorie“ (s. 5). Je to ovšem část, která je v rámci marxismu, jehož všechny složky tvoří integrovaný celek, pouze relativně samostatná: „V rámci tohoto systému tvoří filosofie, politická ekonomie, sociologie a obecná teorie marxistické politiky (tzv. vědecký komunismus) prvky jednotného celku. Zatímco pro nemarxistické sociologické či ekonomické směry je proces osvobozování se těchto disciplín od filosofie — alespoň programově — procesem úplným, v rámci marxismu můžeme zásadně mluvit pouze o relativní autonomii jednotlivých oblastí marxistické teorie“ (s. 6–7). Wiatr v této souvislosti poznamenává, že Lenin rozlišoval tři základní součásti marxismu, a to filosofii, politickou ekonomii a vědecký socialismus (v dile Tři zdroje a tři součásti marxismu), že však mluvil, i když v jiných kontextech, rovněž o marxistické sociologii (např. v dile Kdo jsou „přátelé lidu“ a jak bojují proti sociálním demokratům).

Z principu jednoty marxistické teorie vyplývá podle Wiatra mj. i postulát integrace věd, který se v současné etapě vývoje a specializace vědeckých disciplín projevuje v úsilí o vědomé budování filosofických a metodologických předpokladů vzájemného doplňování těchto disciplín v poznávacím procesu, chápaném jako jeden celek. Pro českého a slovenského čtenáře není bez zajímavosti, že k této myšlence byl Wiatr, jak sám poznamenává, inspirován mj. knihou A. Siráckého *Sociológia a integrácia vied* (Bratislava 1968).

Wiatr píše, že v důsledku integrálního charakteru celé teorie marxismu musí být problematika obecných zákonů marxistické teorie společenského vývoje zkoumána zároveň z mnoha hledisek, která se vzájemně doplňují. V tomto smyslu se v teorii společenského vývoje navzájem prolínají prvky marxistické filosofie, sociologie a politické ekonomie.

Jaký je však vztah takto chápané relativně samostatné části marxismu, jakou je podle Wiatra teorie společenského vývoje, k materialistickému pojetí dějin neboli historickému materialismu (tyto dva termíny používá Wiatr jako totožné)? Abychom mohli odpovědět na tuto otázku, musíme nejprve uvést jeho vymezení termínů materialistické pojetí dějin a historický materialismus. Wiatr píše, že těmto termínům se obvykle připisuje dvojí význam. „Na jedné straně se jich totiž užívá k označení určitého způsobu zkoumání historické skutečnosti, který je vlastní marxistickým humanitním oborům a který se liší od nemarxistických směrů. Na druhé straně se tímto termínem vymezuje sociologická teorie založená na aplikaci právě této interpretace. Pokud tedy v prvním významu znamená historický materialismus způsob zkoumání všech, a to jak obecných, tak zvláštních společenských otázek, pak ve druhém významu je sociologickou teorií marxismu, zahrnující obecné (podle některých formulací „nejobecnější“) zákony společenského vývoje“ (s. 17). Poté Wiatr dospívá k tomuto shrnujícímu vymezení

a srovnání: „Materialistickým pojetím dějin či historickým materialismem nazýváme marxisticko-leninskou interpretaci historie, způsob analýzy sociální skutečnosti vlastní marxistické teorii. Marxistickou teorií společenského vývoje nazýváme pak tu součást marxismu, která obsahuje obecné zákony vývoje, přechodu od jedné společensko-ekonomické formace k druhé. Je to samozřejmě rozlišení konvenční, které předpokládá, že se poněkud odlišné názvy připisují ani ne tak různým teoriím, jako spíše různým aspektům teorie. Avšak budeme-li se dále zabývat předpoklady marxistické teorie společenského vývoje, bude dobré vyjít z konvence odlišující obecnou metodologii marxistických humanitních oborů od toho, co v rámci teorie marxismu tvoří jeho obecnou teorii vývoje“ (s. 17–18).

Z uvedených Wiatrových tvrzení (která nejsou bohužel formulována zcela jednoznačně) vyplývá, že jejich autor má tendenci přijímat teorii společenského vývoje jako samostatnou složku či dokonce součást marxismu. Zdá se mi, že tento názor není dostatečně zdůvodněn. Souhlasím s Wiatrem potud, pokud teorii společenského vývoje chápe jako výsledek takového přístupu ke společenské skutečnosti, který zdůrazňuje jeden její aspekt, tj. její dynamiku. Snažit se však jakkoli vylčnit tuto teorii z materialistického pojetí dějin, případně pokoušet se odděleně tyto dvě disciplíny vymezit, se mi nezdá ani věcně správné, ani potřebné a užitečné. Pro materialistické pojetí dějin je přece právě snad vůbec nejtýpčtější, že je zároveň jak obecnou metodologií marxistických humanitních oborů, tak obecnou teorií vývoje a jakákoli, byť dobře míněná snaha o jejich oddělování nutně vede ke ztrátě toho, co je na materialistickém pojetí dějin nejpodstatnější. Ostatně sám Wiatr si zřejmě tuto skutečnost přes výše uvedená úvodní tvrzení dobře uvědomuje, neboť v dalším výkladu používá často termíny teorie společenského vývoje a historický materialismus či materialistické pojetí dějin jako totožné. Svědčí o tom např. věta ze s. 18, kde se píše: „V marxistické filosofické a sociologické literatuře posledních let zaujímají hodně místa diskuse o vztahu marxistické teorie společenského vývoje (nebo také, podle častěji užívané terminologie, historického materialismu) k sociologii.“

Tato věta nám zároveň uvozuje další část Wiatrových úvah z jeho rozsáhlého úvodu k recenzované knize. Je to část, která se zabývá vztahem historického materialismu a marxistické sociologie a která vzhledem k závažnosti této tematiky i vzhledem k diskusím o ní u nás stojí za to, abychom si jí alespoň stručně povšimli.

Wiatr se pokouší o určitou systematizaci názorů na vztah historického materialismu a marxistické sociologie a dospívá k závěru, že zde můžeme pozorovat tři základní tendence. První z nich, která se nejsilněji projevovala v prvních letech rozvoje sociologických vý-

zkumů v socialistických zemích na přelomu 50. a 60. let, se vyznačovala tím, že považovala termíny historický materialismus a marxistická sociologie za synonyma. Druhá naopak se snažila výrazně a pokud možno ostře tyto dva termíny rozlišit. Třetí tendence spočívá v tom, že se uznává vzájemná těsná závislost historického materialismu a marxistické sociologie, přičemž se marxistickou sociologií chápe něco více než pouze věda o obecných zákonech vývoje společnosti. Zastánci tohoto názoru, k nimž se řadí i Wiatr, se shodují v tom, že historický materialismus je disciplínou, která má dvojí, tj. filosofický i sociologický charakter a je zároveň jádrem marxistické sociologické teorie, Součástí této teorie jsou však i zákony sociální struktury, jež byly tradičně mimo okruh zájmu historického materialismu. A tak sociologická teorie soudobého marxismu, vybudovaná na základech historického materialismu, se neomezuje pouze na historický materialismus a zahrnuje ještě jiné složky. Jsou to zvláštní teorie struktury, dále různé teorie středního dosahu a konečně teorie jednotlivých oblastí společenského života, rozvíjené odvětvovými sociology. Historický materialismus je tedy základní částí, ale pouze částí teoretického systému marxistické sociologie. Jak je zřejmé, Wiatr zde opakuje názor, který vyslovil už ve II. vydání své práce *Szkice o materializmie historycznym i socjologii* (Warszawa 1967). Za zmínku stojí, že v této souvislosti píše: „Ještě jednou chci s vděčností poznamenat, že při formulaci mého názoru na tuto otázku mi pomohly závažné úvahy Andreje Siráckého, obsažené v doslovu ke slovenskému vydání zmíněných Szkie.“

Ve své nové knize věnuje Wiatr mimořádnou pozornost problematice společensko-ekonomických formací. Je to problematika, kterou se v žádné ze svých dosavadních prací takto soustavně nezabýval a které ani ve známých systematických výkladech sociologie jiných polských autorů nebylo nikdy věnováno tolik místa. Tato pozornost v příručce tohoto druhu je plně oprávněná, a to proto, že přechod od jedné společensko-ekonomické formace k druhé určuje v marxismu základní směr a zároveň kritérium společenského pokroku. Ve shodě s polským ekonomem O. Langem považuje proto Wiatr zákon vývoje společensko-ekonomických formací vedle zákona vývoje výrobního způsobu za druhý základní zákon marxistické sociologie.

Vymezování a analýza společensko-ekonomických formací jsou nemyslitelné bez použití dvou jiných klíčových marxistických pojmů, jakými jsou základna a nadstavba. Je však známo, že ne všichni autoři hlásící se k marxistickým východiskům se v definování těchto dvou pojmů shodují. Obě tyto kategorie bývají vymezovány buď v širším, nebo v užším smyslu. V prvním případě zahrnují výrobní vztahy, respektive formy vědomí a organizace v jejich celku, ve druhém pouze jejich typické a převládající projevy. To má

potom pochopitelně vliv i na rozdílné chápání pojmu společensko-ekonomické formace.

Jako řešení této otázky a jako terminologické a pojmové vyjasnění a sjednocení navrhuje Wiatr (v čemž je zřejmě inspirován názorem významného polského sociologa J. Hochfelda), aby se rozlišily dvě příbuzné, nikoli však totožné kategorie. První z nich má být obecný, abstraktní model společensko-ekonomické formace (respektive základny a nadstavby). „Model společensko-ekonomické formace zahrnuje pouze to, co je abstraktně pojatou relací mezi souhrnem výrobních vztahů typickým pro tuto formaci a mezi institucemi a formami vědomí typicky spjatými s výrobními vztahy. Model formace tudíž znázorňuje určitý zvláštní druh sepětí mezi ekonomickým systémem formace v „čistém“, „ideálním“ stavu, tj. aniž by se přihlíželo k prvkům, jež jsou vládnoucímu výrobnímu způsobu cizí, a mezi těmi institucemi a formami vědomí, které vyrůstají z ekonomické základny a upevňují ji“ (s. 113). Naproti tomu konkrétní společensko-ekonomická formace zahrnuje historický celek, v němž jsou určitým, formací vlastním způsobem spojeny modelové znaky jak s pozůstatky minulosti, tak i s zárodky budoucnosti.

Domnívám se, že toto Wiatrem navrhované rozlišení je vhodné a vnáší jasno do mnohdy značně scholastických diskusí o tom, co patří či nepatří do základny a nadstavby, jež byly zejména na počátku padesátých let (zvláště v souvislosti s vydáním Stalinovy práce O marxismu v jazykovědě) tak hojné.

Určitou pozornost věnuje Wiatr rovněž další otázce, mezi marxisty často diskutované, jakou je pojem a teoretická problematika asijského výrobního způsobu. Wiatr píše, že tato otázka je zajímavá a důležitá nejen z hlediska specifčnosti vývojových cest „asijských“ společností, ale také z hlediska obecnější interpretace marxistické teorie formace. Jde tu totiž o jeden z aspektů otázky, zda všechny lidské společnosti prošly těmiž po sobě následujícími formacemi, nebo zda formace byly spíše určitými vývojovými variantami, závislými na konkrétních historických podmínkách.

Svůj názor na pojem asijského výrobního způsobu formuluje Wiatr takto: „Do jaké míry je možné chápat asijskou formaci jako odrůdu formace otrokářské? Pro takové pojetí hovoří fakt, že základní vykořisťovanou třídou byli v této formaci otroci a že základním zdrojem třídního panství bylo panství nad otroky. Nezávisle na tom, že otrokářský ekonomický systém nebyl z hlediska svého dosahu dominujícím systémem této formace a že její hospodářský život byl v převážné míře založen na soběstačných vesnických spoliťostech, přesto tím, co sjednocovalo asijskou společnost a tvořilo základ globální struktury, byl právě otrokářský systém.

Tento systém zde existoval v jiné podobě než v „klasickém“ antickém otrokářství Řecka a Říma. Proto nestačí uznat asijskou společ-

nost za odrůdu společnosti otrokářské. Je v ní asi třeba vidět samostatnou formaci, která — podobně jako formace antická — by byla založena na otrokářském ekonomickém systému a v tomto smyslu by tvořila formu otrokářství. V takovém smyslu je možné hovořit o dvou otrokářských formacích: asijské a antické, přičemž si uvědomujeme jejich společné i odlišné znaky“ (s. 121).

Na první pohled je zřejmé, že tato Wiatrova formulace není bohužel úplně jasná a jednoznačná. Je odrazem stále otevřenosti tohoto problému a patrně i toho, že sám Wiatr se nechce vázat nějakým definitivním řešením. Přesto se však domnívám, že v příručce, která chce být výkladem marxistického pojetí společenského vývoje, by si sám pojem asijského výrobního způsobu, o kterém dnes už existuje rozsáhlá literatura, přece jen zasloužil hlubší pozornosti a preciznější analýzy. Nejde mi o to, že by se sám Wiatr měl pokusit o vlastní rozsáhlejší a přesnější výklad této problematiky. Pokud je mi známo, není na tuto otázku ve své badatelské činnosti speciálně zaměřen a v každé takovéto systematické příručce se nutně setkáváme jednak s kapitolami, které vycházejí více z vlastních autorových výzkumů a jsou proto relativně propracovanější, jednak s kapitolami, ve kterých se autor, ať chce či nechce, musí spoléhat na poznatky převzaté, reproduované a pouze hlouběji či povrchněji komentované. Jde mi však spíše o to, že Wiatr mohl podrobněji a soustavněji čtenáře informovat o dosavadních výsledcích diskuse, o jednotlivých stanoviscích i o jejich širších společenských a politických souvislostech. Nelze také přehlédnout, že se Wiatr v této souvislosti kromě míst z Marxovy předmluvy Ke kritice politické ekonomie a z Kapitálu vůbec nezmiňuje o tom, jak velký význam pro bližší objasnění pojmu asijský výrobní způsob mají Marxovy Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie, zejména ta jejich část, kde se Marx zabývá formami předcházejícími kapitalistické výrobě.

Positivní naproti tomu je Wiatrovo upozornění na problematiku posloupnosti jednotlivých společensko-ekonomických formací. V této souvislosti píše: „Výzkumy dějin slovanských a germánských kmenů ukázaly, že v těchto společnostech probíhal přechod od prvobytně pospolné společnosti ke společnosti třídní bez otrokářské formace. Analýza vývojových procesů některých postkoloniálních společností vede k závěru, že je možné vyhnout se kapitalistické formaci a přejít k socialismu přímo ze sociálně ekonomického systému, který je smíšeninou feudalismu a pozdní rodové pospolitosti. Celkově se dá tvrdit, že společensko-ekonomické formace po sobě nenásledují se železnou důsledností, nýbrž že jsou to určité typy systému, které v dějinách jednotlivých společností vystupovaly v několika variantách“ (s. 121—122).

Wiatr rozeznává čtyři varianty tohoto druhu:

1. Variantu reprezentativní pro evropské

země z oblasti Středomoří, pro niž je typická známá posloupnost formací od prvobytně společné přes antické otrokářství, feudalismus, kapitalismus a v budoucnosti až po socialismus. Je to — jak Wiatr píše — jaksi „klasická“ cesta, která však je, pokud jde o její dosah, spíše výjimkou než obecným pravidlem. Velký vliv řecké a římské civilizace na osudy Evropy i světa dodal této variantě zvláštní význam. Bylo by však projevem evropocentristu, kdybychom v ní viděli něco víc než pouze jednu z možných cest dějinné posloupnosti formací.

2. Variantu typickou pro orientální společnosti, včetně některých společností Středomoří (např. Egypta). Ta se vyznačuje postupem od prvobytně společné formace přes asijské otrokářství, feudalismus a kapitalismus až k socialismu, přičemž některé z těchto společností plně nerozvinuly feudální formaci a přešly ke kapitalismu přímo z pozdních, ne už plně typických forem asijského otrokářství. Vývojem této cesty těchto společností byla rovněž deformována spojováním domácího kapitalismu s koloniálním kapitalismem, který sem pronikal v důsledku evropských výbojů.

3. Variantu, jež je typická pro slovanské a germánské země a možná i pro jiné oblasti a vyznačuje se tím, že zde chybí otrokářská formace.

4. Variantu zahrnující různé vývojové cesty, které vyznačují kapitalistickou formaci.

Ve všech těchto úvahách přistupoval Wiatr k otázkám působení zákona vývoje společenských formací modelově, tzn. abstrahoval od vlivu okolností, které vystupují sice univerzálně, ale nevyplývají ze závislosti mezi výrobními silami, výrobními vztahy a nadstavbou v jejich čisté podobě. Modelové pojetí umožňuje odhalit nejpodstatnější svazky a závislosti, ale vyžaduje konkretizaci, a to v tom smyslu, že bude analyzován vliv jevů, které nejsou obsaženy v čistém modelu. Taková konkretizace podle Wiatra zahrnuje: a) sepětí základních, modelových závislostí formace s působením jiných sociologických zákonů; b) popis konkrétních forem vystupujících v jednotlivých oblastech a zemích, v nichž se tyto obecné závislosti projevují. Wiatr se podrobněji zabývá pouze prvním druhem konkretizace, a to proto, že druhý bod už nepovažuje za součást obecného výkladu marxistické teorie společenského vývoje, nýbrž za složku konkrétních historických, ekonomických a sociologických studií.

Pokud jde o první typ konkretizace, Wiatr se domnívá, že teorie společenské formace nemůže být úplná bez přihlédnutí k tomu, jak je vývoj ovlivňován dvěma významnými sociologickými zákony — zákonem historického základu a zákonem kulturní difúze.

Pojem historického základu přejímá Wiatr z díla významného polského sociologa Ludwika Krzywického, který žil v letech 1859—1941 a který ve své bohaté tvorbě z oblasti sociologie, etnografie, ekonomie, statistiky,

psychologie, dějin materiální kultury, antropologie a dějin společenských hnutí byl podstatně ovlivněn Marxovým materialistickým pojetím dějin. Na význam zákona historického základu upozornil Wiatr už roku 1964 ve své práci *Společnost v části Dědičnost idejí*. Nyní se k této otázce znovu vrací v mnohem propracovanější a rozsáhlejší úvaze, přičemž využívá určitých modifikací, které v Krzywického teorii provedl jiný soudobý polský sociolog Kazimierz Dobrowolski. Pojem historického základu charakterizoval Krzywicki ve svém díle *Idea i życie z roku 1888* takto: „Každá fáze společenského vývoje po sobě zanechává dědictví, které se splétá a slévá s dědictvím dřívějších období. Spojením těchto prvků, z nichž jedny vznikly ve vzdálenější a jiné v bližší minulosti, a vůbec z historických přežitků a institucí, které už neodpovídají potřebám zkoumaného historického období, i když ještě existují v celé své šíři, se vytváří vlivná kategorie faktorů dějinného vývoje, kategorie, kterou nazýváme *historickým základem*. Ta je tvořena nejrůznějšími složkami: politickými a právními institucemi, etickými a estetickými názory, vírami a filosofickými systémy, každodenními zvyky a dokonce i naší povahou a temperamentem.“ Tento základ je usazenou stovkami historických vlivů, je tím, co nás obklopuje a co se nám vnucuje jako nátlak minulých dob. „Onen základ,“ píše dále Krzywicki, „vznikl během staletí. Každá epocha v něm jako v archivu zanechala nějaké dědictví. Dokonce i velmi vzdálená období existují stále ještě jako přežitky ve sféře našich zvyků a předpoklů... Zijeme obklopeni a spoutáni minulými věky... Ať se tvrdí o naší nezávislosti cokoli, jsme otroky svých dědů a pradědů.“ Když Krzywicki takto vymezoval charakter a roli historického základu, domníval se, že ve společenském vývoji je vždy „pasivní“ stránkou a že stránkou „aktivní“ jsou ekonomické změny a „ideje, které se z nich rodí“.

Wiatr se domnívá, že Krzywického pojetí historického základu je nesporným příspěvkem k teorii společenského vývoje. Vyžaduje však hlubší a všestrannější propracování z marxistických pozic. O ně se pokusil jiný polský sociolog K. Dobrowolski v práci *Studia z pogrnicza historii i socjologii* (Wrocław, Warszawa, Kraków, 1967) a Wiatr jeho hlavní myšlenky z této oblasti přejímá a dále sám rozvíjí. Dospívá tak k závěru, že historický základ se rovná všemu, co nahromadila minulost. Takto široce pojatý historický základ pak obsahuje tři kategorie: a) základ geografický, b) základ biologický, c) základ kulturní. Historický základ v tomto smyslu má podle Wiatra z hlediska teorie společenského vývoje kardinální význam. Každá analýza sociálních přeměn, a tím spíše vývojových procesů, musí podle něho přihlížet k historickému základu, neboť bez něj je velmi ochuzena. Wiatr kromě toho dodává, že na rozdíl od Krzywického nechápe roli historického základu pouze jako pasivní působení na společ-

čenský vývoj. Jde o mnohostrannější vliv, který Wiatr shrnuje do tří bodů: 1. pasivní, konzervativní působení, v jehož důsledku se historický základ stává faktorem, který brzdí vývoj, 2. aktivní, podnětující působení, díky němuž se historický základ -- vedle rozvoje výrobního způsobu -- stává zdrojem vývoje, 3. modifikující působení, díky němuž historický základ specificky ovlivňuje formy vývoje.

Jakkoli nepochybuji o možnosti obohacení marxistické terminologie o pojem historického základu, chybí mi ve Wiatrově výkladu bližší objasnění vztahu tohoto pojmu k tradičním a významným marxistickým pojmům základny, nadstavby, společenského bytí a společenského vědomí. Teprve toto terminologické upřesnění ukáže, do jaké míry je pojem historického základu skutečně organickou a potřebnou složkou marxistického pojmosloví.

Druhým velkým zdrojem konkrétních modifikací obecných zákonitostí vývoje formace je podle Wiatra kulturní difúze. Definuje ji jako „přenašení prvků nebo celých struktur z jedné podmínek do jiných“ (s. 151). Takto chápané difúzi mohou podléhat předměty, instituce a ideje. Přitom zde působí dvě obecné zákonitosti: 1. Prvek každé kultury může proniknout do jiné kultury pouze tehdy, jestliže jsou v ní připraveny podmínky pro jeho recepci. 2. Prvek kultury recipovaný v nových podmínkách podléhá větším či menším změnám, je přizpůsoben novým požadavkům a novému uplatnění.

Wiatr správně uvádí, že marxistická teorie nechápe kulturní difúzi jako prvotní příčinu vývoje. Tou jsou vnitřní přeměny každé společnosti. Kulturní difúze je však důležitým faktorem, který ony vnitřní přeměny modifikuje. Wiatr se pokouší o jistou klasifikaci mechanismů kulturní difúze a dospívá k čtyřčlennému dělení: 1. difúze živelná a dobrovolná. 2. difúze živelná, ale nedobrovolná, 3. difúze záměrná a nedobrovolná. 4. difúze záměrná a dobrovolná.

Wiatrovo upozornění na význam kulturní difúze ve společenském vývoji a jeho snaha vysvětlit tuto problematiku z marxistických pozic spolu s jeho pokusem o klasifikaci mechanismů tohoto významného jevu dějin lidské společnosti jsou podle mého názoru nesporným obohacením marxistické teorie společenského vývoje.

Z dalších Wiatrových úvah stojí za zmínku především jeho rozbor role idejí ve společenském vývoji. Wiatr velmi obsáhle analyzuje otázku, jakou roli mohou sehrát při probojování společenských přeměn ideje pokrokových hnutí minulosti, a v této souvislosti hlouběji analyzuje a kriticky rozvíjí tzv. zákon převratné retrospekce polského sociologa přelomu 19. a 20. století Kellese-Krauze, jímž se stručněji zabýval už ve svém díle Společnost, a dále se zabývá i rolí vizí budoucnosti, rolí utopii ve společenském vývoji.

Samostatnou kapitolu věnuje rovněž rozbo-

ru historicko-srovnávací metody v sociologii. V jejím rámci poukazuje na to, jaká je role historického materiálu v sociologických výzkumech, a pokouší se o srovnání dvou studií o úloze legendy ve společnosti, jejichž autory jsou jednak Marx, jednak polský sociolog Czarnowski. Zaujímá rovněž stanovisko ke známým Weberovým studiím o roli náboženství v ekonomickém vývoji. Tato kapitola je cenným příspěvkem ke stále diskutované otázce o vztahu historie a sociologie.

Pro většinu Wiatrových publikací je typické, že teoretické úvahy, které jsou v nich obsaženy, nezůstávají v rovině vzdálené aktuálním společenským problémům, leč jsou aplikovány při řešení základních otázek života soudobých společností. V plné míře to platí i o jeho zatím poslední knize. Svědčí o tom její závěrečná část, která má tři kapitoly, z nichž první se zabývá aplikací teorie společenského vývoje na soudobý kapitalismus, druhá je věnována otázkám společenského vývoje v postkoloniálních zemích a třetí analyzuje problémy a perspektivy teorie socialistické společnosti. Wiatr se zde pokusil naznačit řešení otázek vskutku klíčových, velmi aktuálních, a nelze se tudíž divit, že právě tato část asi vyvolá hodně diskusí a polemik.

Naše i tak už značně rozsáhlá recenze by překročila únosné meze, kdybychom měli referovat o všech otázkách, kterými se zde Wiatr zabývá a kdybychom k nim nadto měli zaujímat vlastní stanovisko. Proto se zmíním ve stručném výčtu alespoň o těch nejdůležitějších.

Wiatr se především snaží postihnout změny, kterými prochází kapitalismus po druhé světové válce. Z ekonomického hlediska jej charakterizuje jako kolektivní monopolistický kapitalismus, který se vyznačuje těmito znaky: 1. dominující rolí velkých korporací, jež mají monopolistický charakter, 2. vytvářením státního vlastnictví, těsně spjatého s velkými soukromými korporacemi, 3. převahou korporací s rozptýleným vlastnictvím nad korporacemi kontrolovanými určitými skupinami kapitalistů, 4. růstem role a významu profesionálních správců (manažerů) a srůstáním této sociálně profesionální kategorie s třídou kapitalistů, 5. urychlením procesu expanze byrokracie ze sféry státu rovněž do sféry řízení hospodářství, 6. posílením pokusů o hospodářské plánování a růstem státního intervencionismu.

Pokud jde o sociální strukturu, přinesl kapitalismus dvacátého století podle Wiatra tyto změny: 1. značný pokles počtu drobných samostatných vlastníků v zemědělství, průmyslu, řemeslech a obchodě. 2. prudký početní růst vrstvy nízko a středně kvalifikovaných pracovníků administrativy a služeb, 3. početní růst a růst společenského významu vrstvy byrokracie, 4. růst vnitřní diferenciacie dělnické třídy.

V politické oblasti došlo podle Wiatra ve vysoce rozvinutých kapitalistických zemích v posledních desetiletích ke dvěma základním

přeměnám: 1. ke koncentraci moci v rukou „mocenské elity“, jež má smíšený kapitalisticko-byrokratický charakter, a 2. k vytváření nadnárodních politických svazků, jež si podřizují jednotlivé země a jsou nástrojem velmocenské, zejména americké politiky.

Mezi přeměnami, ke kterým došlo v kulturní sféře soudobé kapitalistické společnosti, považuje Wiatr za nejvýznamnější hlubokou krizi hodnot, která zejména v šedesátých letech postihla nejrozvinutější kapitalistické země.

Všechny tyto přeměny se Wiatr pokouší analyzovat z marxistických pozic, naznačuje jejich širší důsledky a pokouší se i o určité prognózy dalšího vývoje kapitalistické společnosti. Zároveň upozorňuje, že uvedených přeměn se snaží soudobí západní nemarxističtí sociologové, ekonomové a politologové využít k rozvíjení teorii, podle nichž soudobý kapitalismus už není kapitalismem, ale novou, „postkapitalistickou“ společností. Z těchto teorií měly podle Wiatra největší ohlas tři, a to: 1. teorie manažerské společnosti, 2. teorie industriální společnosti a 3. teorie státu blahobytu. Jejich kritikou se pak zabývá.

V závěru svých úvah o soudobém kapitalismu se Wiatr pokouší odpovědět na tři základní otázky: 1. Zda je reálná perspektiva revoluce ve vysoce rozvinutých kapitalistických společnostech. 2. V jaké míře a jak působí a budou působit na kapitalistické země země socialistické a postkoloniální. 3. Do jaké míry budou hrát v procesech vedoucích k zániku kapitalismu aktivní roli ekonomické změny a do jaké míry změny kulturní, ideologické a politické.

V kapitole zabývající se otázkami společenského vývoje v postkoloniálních zemích Wiatr nejprve vymezuje, jaké jsou společné rysy těchto zemí. Radí mezi ně: 1. Koloniální minulost nebo minulost závislé, polokoloniální země, která ještě zatěžuje jejich ekonomickou, sociální a politickou strukturu, jakož i jejich ideologický život. 2. Opoždění ekonomického vývoje, způsobené především tím, že kolonialismus narušil normální procesy ekonomického i společenského rozvoje a vydal koloniální a závislé země napospas zákonům kapitalistické konkurence, pod jejichž vlivem musela domácí výroba podlehnout v soupeření s výrobou metropolí. 3. Novost politických forem v Asii a Africe, jejich labilita a náklonnost ke krizím, která s tím souvisí. 4. Neukončený proces vytváření moderních národů.

Wiatr vychází z toho, že díky specifické situaci v postkoloniálních zemích vystupují zde do popředí zejména politické problémy a že právě jejich řešení má v současné době klíčový význam i pro vývoj ve všech dalších oblastech jejich společenského života. Této problematice věnuje proto hlavní pozornost. Píše, že znalost těžkostí a překážek politického vývoje je neméně důležitá než znalost jeho hybných sil. Mezi takovéto těžkosti a překážky v postkoloniálních zemích pak řadí: 1. Spole-

čenské bariéry politického vývoje, tj. takové znaky sociální struktury, které jsou svou podstatou mimo dosah politického života, ale mají retardační vliv na politický vývoj. Patří sem: nízká ekonomická úroveň, nedostatek kvalifikovaných kádrů a slabá infrastruktura komunikací a spojů. 2. Vnější politické překážky v podobě neokolonialismu, vnějšího vměšování a podřizování jednotlivých politických sil cizím zájmům. 3. Vnitropolitické příčiny, mezi něž patří nedostatek silných tradic samostatné politické činnosti, tíživý vliv zastaralých, reakčních politických struktur, vliv politických vzorů, jež nejsou adekvátní potřebám rozvojových zemí, a konečně propast dělicí vůdce od mas.

Otázkou, která má pro budoucnost postkoloniálních zemí klíčový význam, je otázka volby vývojové cesty, zejména pak otázka, zda je možné, aby některé z těchto zemí vynechaly ve svém vývoji stádium kapitalistické formace. V této souvislosti Wiatr obsáhle analyzuje význam cizích institucionálních vzorů ve vztahu k realitě postkoloniálních zemí a odpovídá na otázku, jaké jsou možnosti socialistického vývoje těchto zemí, v čem napopak spočívá vliv kapitalismu a zda je reálné, aby některé z nich šly jakousi „třetí cestou“.

Wiatrový úvahy v této části práce jsou cenným příspěvkem k syntetickému zpracování základních soudobých otázek vývoje rozvojových zemí z marxistických pozic. Jsou o to cennější, že studii tohoto druhu z pera marxistických autorů máme zatím k dispozici poměrně velmi málo.

V poslední kapitole se Wiatr zabývá teorií socialistické společnosti. Píše, že chceme-li přispět k vytváření takové teorie, musíme si plně uvědomit důsledky, které vyplývají ze dvou okolností. Předně z toho, že socialistická formace je stále ve stavu zrodu a vznikání. A za druhé z toho, že proces vytváření této nové formace, při němž se zejména ve srovnání s jinými historickými obdobími projevuje velká role vědomí a politiky a také podstatný vliv prvního socialistického státu na světě na budování socialismu v jiných zemích, nutí ke zkoumání dosavadních zkušeností z rozvoje socialistických společností nejen jako projevu působení objektivních zákonů formace, ale také jako realizace určitého plánu její výstavby. Stojíme tudíž podle Wiatra před uskutečněním úkolu zvláštního typu. Teorie socialistické společnosti musí být svou podstatou teorií jejího vývoje a s ohledem na fakt, že tento vývoj je plánovaný a řízený, rovněž teorií výstavby socialistické společnosti. Znamená to, že tato teorie musí obsahovat jak určité prvky normativní, tak prvky vysvětlující.

Takto chápaná teorie obsahuje proto podle Wiatra tři složky: 1. Normativní model socialistického systému, který je konkretizací obecně normativní teorie socialismu (socialistické axiologie) na budoucí podmínky, jež se dají předvídat a plánovat. Přitom tento model není dán jednou provždy v konečné po-

době. Vyvíjí se a vyžaduje neustálé teoretické hledání. 2. Vysvětlující teorii socialistické formace, chápanou jako uspořádaný soubor teoretických tvrzení, jež vysvětlují závislosti existující mezi jevy této formace nebo — jinak řečeno — jež vysvětlují působení jejich společenských zákonů. Tato teorie vzniká jako výsledek empirického poznání, jehož je do-
sahováno jak cestou běžného pozorování, které vědec provádí jako příslušník společnosti, tak i v důsledku vědeckých výzkumů prováděných proto, aby byly verifikovány teoretické hypotézy. Vysvětlující teorie umožňuje formulovat zásady účinného jednání (sociotechniky), sloužící řešení praktických problémů. Zároveň tato teorie umožňuje vypracovat realistickou koncepci uskutečnění normativního modelu socialismu. 3. Teorie socialistické výstavby je tou částí teorie socialistické společnosti, která upřesňuje prognózu její realizace. Není to pokus odhadnout, jakým směrem se bude společnost v budoucnu vyvíjet, nýbrž určitá propozice budování socialistické společnosti, založená na jejím předpokládaném normativním modelu. Na poznatcích o fungování doposud vytvářené socialistické společnosti a na poznatcích o účinných způsobech společenského jednání. Takto chápaná teorie korunuje tudíž celou teorii socialistické společnosti a je zároveň spojením mezi touto teorií a společenskou praxí.

V dalších částech závěrečné kapitoly pak Wiatr hlouběji a rozsáhleji analyzuje otázky, které zčásti načrtl už ve své práci *Szkice o materializmie historycznym i socjologii* z roku 1962. Jde o problematiku nové kvality vztahu mezi politikou a ekonomikou za socialismu, mezi řízením společenského vývoje a živelností v socialistické společnosti a konečné o otázky rozvoje socialistické demokracie.

Wiatrova práce podle mého názoru splní dobře svoje poslání, a to jak jako učebnice, tak i jako publikace, která se snaží obohatit marxistickou teorii vývoje některými novými závěry a zejména naznačením určitých problémů, které je třeba z marxistických pozic řešit. Je pochopitelné, že všechny Wiatrovy úvahy nejsou propracovány stejně hluboce (tomu se v tak rozsáhlém syntetizujícím díle lze jen těžko vyhnout) a ne všechny jsou takového charakteru, že by nevyvolávaly diskusi, popřípadě i kritiku. To je ovšem úděl každé publikace, ve které opravdu o něco jde.

Jan Sedláček

Janusz Janicki: Niepokoje młodzieży Zachodu
(Nepokoje mládeže na Západě)

Warszawa, Iskry 1972, 210 s., 25 fot.

Dvousetstránková kniha polského sociologa Januse Janického, věnovaná aktuálnímu a atraktivnímu tématu — „vzpourám“ mládeže na Západě, začíná neobyčejně nudně. Čtyřicet stran je věnováno obecným úvahám ve starověkém Egyptě, postavení mládeže v preindustriální společnosti atd., tedy tématům

nejednou diskutovaným, nadto s velice volným vztahem k ústřednímu problému (čtenáře snad zaujme, že mládež jako specifická biosociální kategorie je definována na základě úvah našeho psychologa a pedagoga Václava Příhody). Trpělivý čtenář, který dočte do konce první oddíl knihy (nebo méně trpělivý, který jej prostě vynechá), je však odměněn na dalších stranách bohatým a utříděným materiálem, který je nadto citlivě marxisticky interpretován.

V části nazvané *Portrét generace* zaujme charakteristika vývoje hodnocení mladé generace v západní sociologii a publicistice, která alespoň do jisté míry reflektuje objektivní diferenciacní procesy, jež odlišují mladou generaci Západu let 1945–1960 od generace let šedesátých. V zásadě jde o to, že „skeptická generace“ poválečného období je vystřídána „revoltující“, „nonkonformní“ mládeží, pro níž třebaš Keiser volí označení „randalierende Jugend“. Janicki oprávněně ukazuje na to, že pokusy podat jednotný a generalizující obraz mladé generace jsou nutně paušalizující a neadekvátní, ať už jsou vedeny z pozic konzervativních (Parsons) nebo „levicových“ (Marcuse). Dnešní mládež je stejně tak sociálně profesionálně a postojově diferencovaná, jako byla mládež poválečné epochy, avšak její diferenciacce proběhla ve významně odlišném sociálním kontextu, v jiném vývojovém stadiu západních společností. Jinak řečeno, protože se změnila společnost, změnil se i způsob reagování na ni. Pro tuto sociálně třídně, ale i geograficky diferencovanou reakci je podle Janického společné to, že je založena na vědomí konfliktu, rozpornosti toho, co západní společnosti proklamují ve svých ideologiích o sobě a svých cílech, a toho, s čím se mladá generace na každém kroku setkává. Janicki zdůrazňuje, že „vzpoury“ mladých prozatím nevyrstávají z celkové krize ekonomické základny kapitalismu, ale že spíše reflektují krizi její nadstavby, krizi politických systémů spjících k politické technokracii, krizi apologetických ideologií, krizi životního stylu atd. Hnutí mládeže proto reagují spíše na jednotlivé stránky společenského a zejména politického života západních společností než na kapitalismus jako sociálně ekonomickou formaci. Pokud pak jde o západní sociology, změnilo se v jejich hodnotících přístupech k těmto hnutím především to, že přestala být posuzována jako jev psychopatologický (ještě u Nathana Glazera čteme, že jde o kompenzaci homosexuálních komplexů!) a začala být zkoumána jako světvý jev sociální.

Vnitřní diferenciaci mladé generace pak odpovídá to, co Janicki označuje jako „postojovou ambivalenci“, totiž to, že převážná část mládeže stále sdílí „hodnotové vzorce“ daného společenského uspořádání a postupně se s ním konformuje s vědomím jeho nedostatečnosti: hledá místo v dané společnosti, ačkoliv ji z těch či oněch hledisek a v té či oné míře kritizuje. V této souvislosti je přirozené